

Inzenden scores

Uiterlijk 24 juni de scores van de alfabetisch eerste vijf kandidaten per school op de daartoe verstrekte optisch leesbare formulieren naar het Cito zenden.

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit VWO/HAVO/MAVO/VBO. Voorts heeft de CEVO op grond van artikel 39 van dit Besluit de Regeling beoordeling centraal examen vastgesteld (CEVO-94-427 van september 1994) en bekendgemaakt in het Gele Katern van Uitleg, nr. 22a van 28 september 1994.

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven en het procesverbaal van het examen toekomen aan de examinerator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinerator past bij zijn beoordeling de normen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door de CEVO.

2 De directeur doet de van de examinerator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het procesverbaal en de regels voor het bepalen van de cijfers onverwijld aan de gecommiteerde toekomen.

3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past bij zijn beoordeling de normen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door de CEVO.

4 De examinerator en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.

5 Komen zij daarbij niet tot overeenstemming, dan wordt het aantal scorepunten bepaald op het rekenkundig gemiddelde van het door ieder van hen voorgestelde aantal scorepunten, zo nodig naar boven afgerond.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de CEVO-regeling van toepassing:

1 De examinerator vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.

2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examinerator en door de gecommiteerde scorepunten toegekend in overeenstemming met het antwoordmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is.

3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:

3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;

3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend in overeenstemming met het antwoordmodel;

3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het antwoordmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten¹⁾ als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het antwoordmodel;

3.4 indien één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;

3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;

3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het antwoordmodel anders is aangegeven;

noot 1

Voor het vak Geschiedenis en staatsinrichting moeten deze afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijk verantwoorde publicaties.

3.7 indien in het antwoordmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord;

3.8 indien in het antwoordmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen.

4 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een toets of in het antwoordmodel bij die toets een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof toets en antwoordmodel juist zijn.

Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan de CEVO.

Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het antwoordmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.

5 Voor deze toets kunnen maximaal 100 scorepunten worden behaald.

Het aantal scorepunten is de som van:

- a. 10 scorepunten vooraf;
- b. het aantal voor de beantwoording toegekende scorepunten;
- c. de extra scorepunten die zijn toegekend op grond van een beslissing van de CEVO.

6 Het cijfer van het centraal examen wordt verkregen door het aantal scorepunten te delen door het getal 10.

3 Antwoordmodel

Antwoorden	Deel-scores
------------	-------------

Europa en de Buitenwereld (1150–1350)

Maximumscore 2

- 1 Uit het antwoord moet blijken dat Palestina door inwoners van Europa druk werd bezocht. Daarom is het niet verwonderlijk dat van zo'n land al in de veertiende eeuw een voor reizigers gedetailleerde, dus nuttige kaart werd gemaakt.

Maximumscore 4

- 2 Uit het antwoord moet blijken dat Ibn Battoeta met gemengde gevoelens reageert op een voor hem nieuwe situatie, omdat:
- zijn weerstand tegen het andere geloof / zijn terugvallen op het eigen geloof opvalt 1
  - wat blijkt uit de opmerking dat hij bij het klokgelui huiverde van afschuw (de regels 6–7)/ uit de opdracht eigen godsdienstige handelingen te verrichten (de regels 7–9), 1
  - terwijl hij ook gefascineerd is door de onbekende wereld 1
  - wat blijkt uit zijn beschrijving van de prachtige soeks, de haven en de vloot (de regels 14–18) 1

Maximumscore 2

- 3 Voorbeelden van goede antwoorden zijn (er moeten er twee worden genoemd):
- Een Arabisch reiziger kreeg vrij gemakkelijk toegang tot de zuidelijke routes naar Azië, terwijl een reiziger uit Europa afhankelijk was van reisvergunningen/toestemming om de doorlaatposten te passeren 1
  - Een Arabisch reiziger kon profiteren van in de Arabische wereld beschikbare middelen om zich te oriënteren (zoals kaarten, kompas en astrolabium), terwijl een reiziger uit Europa over minder middelen beschikte om zich te oriënteren 1
  - Een Arabisch reiziger kon profiteren van de in zijn omgeving aanwezige geografische kennis, terwijl een reiziger uit Europa over onbetrouwbare geografische informatie beschikte 1

Opmerking

Als in het antwoord geen sprake is van een vergelijking tussen een Arabisch reiziger en een reiziger uit Europa, mag geen punt worden toegekend.

Antwoorden	Deel-scores
Maximumscore 6	
4 ☐ Voorbeelden van goede antwoorden zijn:	
op economisch terrein	
• in Europa ontstond door de economische groei en welvaart behoefte aan luxegoederen en dit viel samen met het aanbod hiervan uit de Arabische wereld	<u>2</u>
op godsdienstig-politiek terrein	
• in Europa maakte de paus aanspraak op leiderschap en dit viel samen met harde maatregelen van de Saracenen tegen de christenen. Dit gaf de paus daartoe de kans	<u>2</u>
op wetenschappelijk terrein	
• in Europa vergrootte de opkomst van kathedraalscholen en universiteiten de behoefte aan wetenschappelijke kennis en dit viel samen met de aanwezigheid in de Arabische wereld van een brede wetenschappelijke kennis	<u>2</u>
Maximumscore 2	
5 ☐ Uit het antwoord moet blijken dat de maker de visie heeft:	
• dat God achter de strijd tegen de Saracenen staat	<u>1</u>
• wat blijkt uit de hand uit de hemel, die de muur doet vallen / Karel de Grote die de hulp van God afsmeekt / Karel de Grote die God dankt voor de ineenstorting van de muur	<u>1</u>
Maximumscore 2	
6 ☐ Uit het antwoord moet blijken dat in het begin van de dertiende eeuw de Reconquista/de strijd tegen de islam nog gaande is.	
Maximumscore 4	
7 ☐ Uit het antwoord moet blijken dat de leidende personen in Europa deze brief niet als een blijk van succes van de missies beschouwd zullen hebben, omdat uit de bron blijkt:	
• dat de khan de woorden van de bijbel gebruikt binnen de Mongoolse cultuur, waarvan meer godsdiensten deel uitmaakten, terwijl een (godsdienstig) doel van de missies was geweest de Mongolen te bekeren tot de Latijns-christelijke kerk	<u>2</u>
• dat uit de woorden van de khan blijkt dat hij onderwerping eist en dat hij met geen woord rept over een bondgenootschap tegen de islam	<u>2</u>
Maximumscore 2	
8 ☐ Een voorbeeld van een goed antwoord is: Via Nestorianen die vanouds in Azië woonden.	
Maximumscore 2	
9 ☐ Uit het antwoord moet blijken dat de hertog door het geven van een vrijgeleide:	
• de handel (in Antwerpen) wil stimuleren	<u>1</u>
• de risico's van het reizen wil verminderen	<u>1</u>
Maximumscore 4	
10 ☐ Uit het antwoord moet blijken dat:	
• Mandeville onder tegenvoeters gewone mensen verstaat die, als je aan de andere kant van de wereld kunt komen, bereikbaar zijn	<u>2</u>
• terwijl meer traditionele opvattingen er van uit gaan dat tegenvoeters vreemdsoortige wezens zijn die op een afzonderlijk/ontoegankelijk continent wonen	<u>2</u>

Antwoorden	Deel-scores
Maximumscore 15	
11 □ Richtlijnen bij het beoordelen van het betoog:	
A. Voorbeelden van goede antwoorden zijn (er moeten er twee worden genoemd):	
• een verandering richting agrarisch-stedelijke samenleving	<u>1</u>
• een verandering richting geldeconomie	<u>1</u>
• de ontwikkeling van de jaarmarkten / toenemende handel	<u>1</u>
B. Voorbeeld van een goed antwoord is: Rond 1150 waren er niet veel luxegoederen in Noord-Frankrijk. Rond 1300 waren er weliswaar meer luxegoederen in Noord-Frankrijk, maar dorpelingen konden het zich niet veroorloven om ze aan te schaffen. De kans was groot dat ze de goederen konden aanschouwen, maar klein dat ze deze konden aanschaffen	<u>2</u>
C. Voorbeeld van een goed antwoord is:	
1. Het maken van een reis door dorpelingen lag niet voor de hand, omdat het leven van de meeste mensen in de middeleeuwse samenleving gebonden was aan de eigen regio en het werk op het land	<u>1</u>
2. Dorpelingen konden gemakkelijk kennisnemen van mondelinge reisverhalen van mensen die van een bedevaart/kruistocht terugkeerden / van langstreckende kooplieden	<u>1</u>
3. Hoewel de meeste dorpelingen aan hun dorp gebonden waren, kwam het voor dat een enkele dorpeling op bedevaart of tijdens een kruistocht met de Arabische wereld in aanraking kwam	<u>1</u>
D. Voorbeelden van goede antwoorden zijn: Inwoners van Europa kwamen op andere manieren in aanraking met de Arabische wereld door (er moeten er twee worden genoemd):	
• wetenschappelijke theoretische kennis; voor niet theoretisch onderlegde dorpelingen was deze ontoegankelijk	<u>2</u>
• praktische instrumenten als het kompas en het astrolabium; dorpelingen kwamen hiermee niet in aanraking omdat voor hun dagelijks bestaan deze instrumenten niet van belang waren	<u>2</u>
• (geschreven) reisverslagen; dorpelingen konden niet lezen / hadden als ze al konden lezen geen toegang tot de bibliotheken waar de handschriften lagen en kwamen er dus niet mee in aanraking	<u>2</u>
• praktische wetenschappelijke kennis; die bereikte in het algemeen alleen de bovenlaag, maar het is mogelijk dat dorpelingen met enkele toepassingen in aanraking kwamen, zoals molens / geneeskunde / toepassing van kruiden	<u>2</u>
<i>Opmerking</i> <i>Als na het noemen van een andere manier geen afweging volgt, mogen geen punten worden toegekend.</i>	
E. De leerling moet de stelling verdedigen of nuanceren. Zijn oordeel moet aansluiten bij de argumenten gegeven bij B t/m D	<u>2</u>
F. Voorbeeld van een goed antwoord is: De bovenlaag had door haar activiteiten en opleiding meer kans op contacten met de Arabische wereld, maar toch was er geen sprake van een diepgaande beïnvloeding van het dagelijkse leven	<u>2</u>
<i>Algemene opmerking</i> <i>Als de kandidaat geen goed opgebouwd betoog schrijft, dient één scorepunt in mindering te worden gebracht.</i>	

Antwoorden	Deel-scores
Een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen? Nederland 1880–1919: op het breukvlak van twee eeuwen	
Maximumscore 2	
12 ☐ Uit het antwoord moet blijken dat de strijd ging om:	
• de tegenstelling tussen de parlementaire en de anti-parlementaire stroming	<u>1</u>
• de tegenstelling tussen de stroming die de partij en de stroming die de vakbond het belangrijkste vond in de strijd van de arbeiders	<u>1</u>
Maximumscore 4	
13 ☐ Voorbeeld van een goed antwoord is:	
• Van Houten sympathiseert met de doelstelling van de Nieuw-Malthusiaanse Bond, omdat hij als liberaal het zelfbeschikkingsrecht van de vrouw belangrijk vindt	<u>2</u>
wat blijkt uit de volgende twee citaten:	
• Van Houten vindt dat ieder behoort te weten hoe het menselijk lichaam functioneert („Er moet een einde komen aan de onkunde met de wetten der fysiologie”) en dat het aan ieders „eigen behoeften, eigen oordeel, moet worden overgelaten welk gebruik hij van zijn wetenschap maken wil” (de regels 1–3)	<u>1</u>
• Hij vindt „dat elke verkorting van de fysieke en zedelijke vrijheid ener vrouw ... ene misdaad is” (de regels 22–23)	<u>1</u>
Maximumscore 2	
14 ☐ Voorbeeld van een goed antwoord is:	
• Van Houten geeft toe dat voorbehoedmiddelen er misschien toe leiden dat vrouwen gemakkelijker een buitenechtelijke verhouding aangaan (omdat zij niet meer ongewenst zwanger worden), maar hij vindt dit 'volstrekt' geen bezwaar, omdat hij het veel belangrijker vindt dat er geen kinderen geboren worden voor wie niet goed gezorgd kan worden	<u>1</u>
• Voor een rooms-katholiek of protestant zijn seksualiteit en huwelijk onlosmakelijk met elkaar verbonden	<u>1</u>
Maximumscore 3	
15 ☐ A. Uit het antwoord moet blijken:	
• dat de constatering van Roland-Holst betrekking heeft op (het proces van) verzuiling	<u>1</u>
B. Voorbeelden die haar constatering ondersteunen (er moet één voorbeeld worden gegeven van een economische organisatie en één voorbeeld van een politieke organisatie):	
• Politiek organiseerden confessionele arbeiders zich in eigen politieke partijen als (één van de volgende) de ARP/katholieke kiesverenigingen	<u>1</u>
• Confessionele arbeiders organiseerden zich voor de behartiging van hun economische belangen in ideologisch gekleurde organisaties als (één van de volgende) Patrimonium (protestants-christelijk)/de Rooms-Katholieke Volksbond (rooms-katholiek)	<u>1</u>
Maximumscore 4	
16 ☐ Voorbeeld van een goed antwoord is:	
• Kiesrecht: het verschil in opvatting betrof de vraag of alle vrouwen in aanmerking kwamen voor kiesrecht/mochten stemmen of alleen zij die meer ontwikkeling/vermogen hadden	<u>2</u>
• Vrouwenarbeid: het verschil in opvatting betrof de vraag of vrouwen recht hadden op bijzondere wettelijke bescherming op de arbeidsmarkt of dat dit discriminerend was	<u>2</u>
<i>Opmerking</i>	
<i>Als na een kwestie geen juiste toelichting wordt gegeven, mogen geen scorepunten worden toegekend.</i>	

Antwoorden	Deel-scores
Maximumscore 4	
17 ☐ Voorbeeld van een goed antwoord is: Met betrekking tot de <i>organisatorische</i> doelstellingen: uit het afbeelden van de geestelijke leiders bovenaan de prent / het kruis als centraal symbool blijkt dat alle rooms-katholieke organisaties (op de prent zijn dat de vakorganisaties en de politieke partij) onder gezag / de paraplu van het rooms-katholieke geloof dienen te opereren	<u>2</u>
Met betrekking tot de <i>ideologische</i> doelstellingen (één van de volgende):	
• uit het afbeelden van de paarden die een monster vertrappen blijkt dat men het socialisme wil bestrijden / uit het afbeelden van de vele strooibiljetten met voor arbeiders gunstige maatregelen blijkt dat het katholieke programma voorstellen tot sociale wetgeving bevat om het socialisme de wind uit de zeilen te nemen	<u>2</u>
• uit de afbeelding van het kruis blijkt dat men onder het kruisteken eenheid in verbondenheid met het rooms-katholieke gedachtegoed nastreeft	<u>2</u>
Maximumscore 2	
18 ☐ Voorbeeld van een goed antwoord is: In beide gaat het om samenwerking. In <i>Rerum Novarum</i> maakt de paus duidelijk dat de rooms-katholieke kerk zich tegen de klassenstrijd én tegen het ongebreidelde kapitalisme keert en daarmee een samenwerking tussen kapitaal en arbeid wenst. In het verkiezingsaffiche probeert de RKSP de kiezers uit alle maatschappelijke geledingen aan te spreken door op te roepen tot samenwerking om gezamenlijk het rooms-katholiek program uit te voeren.	
Maximumscore 3	
19 ☐ Voorbeeld van een goed antwoord is: Uit (twee van de volgende):	
• het strooibiljet met invoering invaliditeitswet	<u>1</u>
• het strooibiljet met invoering ziekteverzekeringwet	<u>1</u>
• het strooibiljet met invoering wettelijke regeling cao	<u>1</u>
• het strooibiljet met uitbreiding arbeidsbescherming	<u>1</u>
blijkt dat de RKSP tegen de uitgangspunten van de nachtwakersstaat is omdat zij grotere bemoeienis van de overheid wenst	<u>1</u>
Maximumscore 4	
20 ☐ Voorbeeld van een goed antwoord is: Dat haar actieve deelname aan een vrouwenorganisatie haar persoonlijke ontwikkeling sterk heeft bevorderd blijkt uit de twee volgende voorbeelden:	
• Uit „Maar voor de meesten .... angst” (de regels 4–5) blijkt, dat aanvankelijk het spreken in het openbaar een waar schrikbeeld voor haar was, maar dat weet zij te overwinnen	<u>2</u>
• Uit „onwetend ... leerde kennen” (de regels 20–21) blijkt, dat zij zich bewust is geworden van het sociale vraagstuk	<u>2</u>
Maximumscore 4	
21 ☐ A. Voorbeeld van een goed antwoord is: Hoofdpunt van kritiek van Henriëtte Roland Holst is dat de initiatiefnemers van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid bewust de vrouwen uit het volk/ arbeidersvrouwen afhouden van de klassenstrijd	<u>1</u>
Daar brengt Cécile van Beek en Donk tegen in dat elke beweging die sociale misstanden aan het licht brengt (zoals de vrouwenbeweging) altijd de maatschappij ten goede komt	<u>1</u>
B. Voorbeeld van een goed antwoord is: De socialisten geven de klassenstrijd voorrang boven de vrouwenstrijd en verdenken de (burgerlijke) vrouwenbeweging ervan verdeeldheid te zaaien onder de arbeiders en hun vrouwen om de arbeidersbeweging te verzwakken	<u>2</u>

Antwoorden	Deel-scores
Maximumscore 3	
22 □ Voorbeeld van een goed antwoord is: Het affiche zelf is een uiting van reclame met behulp waarvan producten massaal aan de man konden worden gebracht, wat past binnen het moderniseringsproces op het gebied van de communicatie in Nederland	<u>1</u>
Wat betreft de inhoud van het affiche is	
• de gloeilamp (als vervanging van de olie/gaslamp) een voorbeeld van (product)innovatie	<u>1</u>
• Philips als bedrijf een voorbeeld van de moderne (groot)industrie die rond 1900 ontstaat	<u>1</u>
Maximumscore 4	
23 □ Voorbeeld van een goed antwoord is (er moet voor de verandering in iedere kolom een passende verklaring worden gegeven):	
• Het gemiddelde aantal eenouder-huishoudens neemt af, wat verklaard kan worden uit de daling van de sterfte onder kraamvrouwen	<u>1</u>
• Het gemiddelde aantal kinderen per huishouden neemt af, wat verklaard kan worden uit het toenemen van gezinsplanning	<u>1</u>
• Het gemiddelde aantal inwonende verwanten per huishouden neemt af, wat verklaard kan worden uit het groeiend inkomen waardoor zelfstandig wonen mogelijk wordt	<u>1</u>
• Het gemiddelde aantal inwonende personeelsleden per huishouden neemt af, wat verklaard kan worden uit de industrialisatie waardoor het huishoudelijk personeel eerder kiest voor banen in de industrie	<u>1</u>
<i>Opmerking</i> <i>Als een verandering niet aan een juiste verklaring wordt gekoppeld, mogen geen scorepunten worden toegekend.</i>	
Maximumscore 4	
24 □ Voorbeelden van goede antwoorden zijn (twee van de volgende):	
• Aletta Jacobs heeft doordat zij de eerste vrouw was die werd toegelaten tot de universiteit (als voorbeeldfunctie)	<u>1</u>
• bijgedragen aan de toenemende deelname van vrouwen aan het middelbaar en hoger onderwijs	<u>1</u>
• Aletta Jacobs heeft doordat zij de eerste vrouwelijke arts was (als voorbeeldfunctie)	<u>1</u>
• bijgedragen aan de emancipatie van vrouwen in 'mannenberoepen'	<u>1</u>
• Aletta Jacobs heeft door haar inzet in de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht	<u>1</u>
• bijgedragen aan de strijd voor het vrouwenkiesrecht	<u>1</u>
Maximumscore 2	
25 □ Voorbeeld van een goed antwoord is: Gemengd protestants-christelijke en rooms-katholieke organisaties kwamen rond 1880 nauwelijks van de grond door:	
• het grote onderlinge wantrouwen / de grote religieuze tegenstellingen	<u>1</u>
• het geografisch sterk verschillende woongebied van beide groepen	<u>1</u>

Bronvermelding

- 1: Ibn Battoeta, de Reis, Amsterdam z.j., pag. 164-165.
- 2: J. van Herwaarden, Pelgrimstochten, Bussum 1974, pag. 73.
- 3: ontleend aan: P. Jackson, Europa en het Mongoolse rijk, in: Spiegel Historiae januari/februari 1998, pag. 50.
- 4: R. Camelinckx, Boeren, heren, handelaars en stedelingen in de middeleeuwen, Antwerpen/Amsterdam 1975, pag. 16.
- 5: D.E.H. de Boer (red.), Kennis op kamelen, Europa en de buitenwereld (1150–1350), Amsterdam 1998, pag. 40.
- 6: ontleend aan: S. van Houten, Beschouwingen over de bevolkingsleer in verband met de sexuele moraal (1876), in: Vragen des tijds 1877, eerste deel, pag. 37, 44-45, 46-47 en 49.
- 7: P. de Coninck en P. Dirkse, Roomsche in alles, het rijke roomse leven 1900–1950, Zwolle/Utrecht 1996, pag. 42.
- 8: ontleend aan: Cécile de Jong van Beek en Donk, Vrouwenwerk in beeld, De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898, Amsterdam 1918, deel II, pag. 313.
- 9: A.F. Manning (red.), Nederland rond 1900, Amsterdam 1993, pag. 156.
- 10: ontleend aan: CBS, 1899–1989, negentig jaar statistiek in tijdreeksen, 's-Gravenhage 1989, pag. 22 en H.M. Dupuis e.a., Een kind onder het hart, verloskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu, Amsterdam 1987, pag. 121.

Einde
